

OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜZUL VERGİSİNİN TEŞKİLİ VE
GELİŞİMİ:
XVI- XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI EKONOMİSİNİ NÜZUL
VERGİSİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMEK

SÜLEYMAN POLAT*

Giriş

Çağdaşı diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti de merkezî-idarî teşkilatlanmasına eşzamanlı olarak sürekli değişen ve gelişen bir ordu teşkilatına sahip olmuştur. Başlangıçta ağırlıklı olarak Türkmen menşeli beylik kuvvetlerinden oluşan askerî yapı, yeni fetihler ve merkezî-yönetim şeklinin gelişmesiyle, merkezde padişaha bağlı yeni bir ordu gereksinimi doğurmuştu. Devletin merkezî teşkilatlanmasını tamamlaması, merkezde düzenli ordunun oluşturulması ve zaman içerisinde bu ordu mensuplarının sayısının sürekli artması halkın seferlerdeki fonksiyonunu değiştirmişti. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren halkın üzerine düşen görev, hangi üretimi yapıyorsa o işi sürdürmeleri ve savaş esnasında ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak seferlere destek vermeleriydi. Öyle ki artan düzenli birliklerin, özellikle sefer zamanlarında, iâşe ihtiyaçlarının karşılanması en önemli meselelerin başında gelmekteydi ve halktan istenen başlıca yardım iâşe ihtiyaçlarının karşılanması kapsamında savaşa destek olmalarıydı. Bu destek gönüllülük esasına göre değil, belli kurallar, kaideler çerçevesinde mükellefiyet şeklinde gerçekleşmişti. İşte Osmanlı Devleti savaş sırasında ihtiyaç duyduğu -başta gıda maddeleri olmak üzere- malzemeleri temini için şer'î kaideler çerçevesinde halkı "avarız-ı divaniye" adıyla vergiye tabi tutmuştu¹.

Zaman içerisinde farklılıklar göstermekle birlikte, Osmanlı sefer organizas-

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, suleymanpolat_@hotmail.com

¹ Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, C.4, Ankara 1991, s. 109; Bruce McGowan, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, Ankara 1981, s. 1329; Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İA*, C.II, s.15.

yonlarında ordu için gerekli erzak üç temel yöntem kullanılarak halktan sağlan-
mıştı. Bunlardan ilki, avarız hanelerine dolaysız vergiler salınmasıyla aynı olarak
toplanan zahireyi ifade eden avarız ve nüzul vergisiydi. İkinci yöntem, reyaya
önceden belirlenen askeri menzil noktalarına erzak getirip hükümetin belirledi-
ği fiyatlardan satma yükümlülüğü getiren ve adına sürsat denilen mükellefiyetti.
Üçüncü ve son yöntem ise, devletin iştirâ adını verdiği ve sabit yerel piyasa fiyatları
üzerinden yaptığı mal alımlarıydı².

Kelime manası “bir yere inme, konma, konaklama yeri, misafir için hazırlan-
nan yiyecek” şeklinde ifade edilen nüzul, askerî-malî bir terim olarak ise, “askerî
bir kıtanın beslenmesi için tespit edilmiş miktardaki zahirenin temini ve bu zahi-
renin belli bir yerde hazır bulundurulması” anlamına gelmektedir. Literatürdeki
genel tanımına göre nüzul vergisi, avarız olarak bilinen ve özellikle savaş dönemle-
rinde ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ihdas edilmiş olan verginin, nak-
dî bir vergiye dönüşmesi sonucu, yürürlüğe konmuş bir yükümlülüktür³.

Nüzul vergisi, avarız vergisinin devamı niteliğinde olduğundan, verginin tarh
ve tahsili belirlenirken avarız hanesi temel alınmıştır. Bununla bağlantılı olarak
öşür ve salariedade doğrudan doğruya toprağı işleyen çiftçi mükellef durumunda
iken nüzulda bu mükellefiyet kazaya yani bir kadı'nın görev sahasına giren şehir,
kasaba ve köylere aittir. Dolayısıyla nüzulün tarh ve tahsil sürecinde önde gelen
görevli kadıydı. Nüzulün toplanmasıyla ilgili temel hükümler kadılara gönderil-
mekle birlikte, taşradaki diğer devlet görevlilerine de verginin toplanmasını orga-
nize etmek veya kontrolünü sağlamak için emirler sevk edilmişti⁴.

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, Çeviren Halil
Berktaş, İstanbul 2000, s. 139. Bu yöntemlerin her üçü özellikle XVII. yüzyılda düzenlenmiş seferlerde aynı
anda uygulanmıştı. Bununla beraber iâşe temininde uygulanan bu yöntemler zaman içerisinde farklılıklar
da göstermişti. Mesela XVIII. yüzyılın başlarında düzenlenen seferlerde iâşe organizasyonu büyük ölçüde
satın alma yoluyla yürütülmüştü. Süleyman Polat, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara
2015, s. 203. Seferlerde zahire teminin yanında ordunun her türlü ihtiyacı tekâlif-i örfiye kaidelerine dayalı
vergiyle karşılanmıştır. Mesela Revan Seferi çerçevesinde savaş planı kapsamında yüklü miktarda yüne
ihtiyaç duyulmuş ve yünün temini için olağanüstü vergi kaideleriyle bir tarh ve tahsil planı uygulanmıştır.
Bkz. Süleyman Polat, “Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M.1634
Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi” *Bellekten*, LXXVIII/281, Nisan 2014, s.123-148.

³ Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*,
İstanbul 1964, s.69; McGowan, a.g.m., s. 1327; Ömer İşbilir, “Nüzül”, *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 311.

⁴ Öyle ki, 14 Şubat 1579 (17 Zilhicce 986) tarihinde Karaman Beylerbeyine yazılan hükümde, hazırlığı
yapılan sefer için nüzul zahiresinin toplanması emredilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri
(Bundan sonra MD) 32, s. 311, hk. 564. Bir başka misaldeyse 11 Aralık 1585 (18 Zilhicce 993) tarihinde
Halep, Diyarbakır, Rum, Zülkadriye beylerbeylerine ve zikredilen eyaletlerdeki sancak beylerine hükümler
iletilmiş ve bu görevlilerden kadılar vasıtasıyla toplanan nüzulün usulüne uygun toplanıp toplanmadığının

Tekrar edegeldiği üzere, orduların savaş kabiliyetinin devamlılığı cephe gerisinden gelen gıda maddelerinin önceden tespit edilen yerlere zamanında ulaşmasına bağlıydı. Bu nedenle nüzul gibi aynî alınan vergilerin zamanında eksiksiz toplanması ve nakledilmesi icap ediyordu. Nüzulün ordunun savaş gücünde oynadığı bu mühim rolden dolayı, merkezî hükümet ümeraya sefer hazırlıkları için emirler yollarken, maliyeye bağlı mevkufat kaleminde bulunan defterlerden suretler çıkarılarak, mahallî kadılara ve nüzul eminlerine de nüzulün toplanmasına dair emirler sevk edilmişti⁵. Bu şekilde yapılan eş zamanlı organizasyonla vuku bulabilecek herhangi bir aksama ya da gecikmeye engel olunmaya çalışılıyordu. Nüzul vergisi, verginin uygulanmaya başlandığı ilk dönemlerde aynî olarak alınmıştı. Aynî alınan nüzul vergisi un ve arpadan müteşekkildi⁶.

Nüzul vergisiyle ilgili -yukarıda da ifade edilen- literatür bilgisini oluşturan veriler genellikle XVI. yüzyıl sonunda yahut daha sonrasında nüzul vergisine dair tespitlere dayanmaktadır. Ancak bu bilgiler çerçevesinde yapılan genellemeler nüzul vergisiyle ilgili bir takım yanlış tanımlamalara yol açmıştır. Bu yanlış tanımlamalardan biri verginin ilk tarh ve tahsil sürecine dairdir. Öyle ki nüzul ile ilgili yapılmış temel çalışmaların bir kısmında, verginin XVI. yüzyıl sonlarında askerî ihtiyaçları karşılamak üzere aynî tarh edilmiş bir vergi olarak belirtilmiş⁷, bir diğer kısmında ise yine aynı nedenden dolayı “muhtemelen XVI. yüzyılın ortalarından” itibaren uygulanmış bir vergi olarak tanımlanmıştır⁸. Nitekim nüzul vergisinin başlangıcıyla ilgili bu söylemlere ancak verginin sistematik bir biçimde ne zaman tarh ve tahsilinin tespitiyle açıklık getirilebilir.

1. Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Sistematik Olarak Tarh ve Tahsili

Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin ne zamandan itibaren sistemli bir biçimde uygulandığının tespiti, verginin tanımı ve Osmanlı ekonomik sistemi içerisindeki yerinin belirlenmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında verginin tarh ve tahsil uygulamalarının ortaya konulması da verginin gelişimini belirlemek ve Osmanlı malî yapısı içerisinde bu gelişimi bir yere oturtmak açısından ayrıca de-

kontrolünün sağlanması istenmişti. MD 59, s. 13, h.42. Polat, *a.g.e.*, s. 204.

⁵ Güçer, *a.g.e.*, s.75.

⁶ MD 32, s. 336, h. 613; MD 59, s. 40, h.178; Polat, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁷ Güçer, *a.g.e.*, s.69.

⁸ İşbilir, a.g.m., s. 311.

ğerlidir. Bu doğrultuda yapacağımız iş -kaynakların el verdiği ölçüde- verginin ilk tarh ve tahsil süreciyle ilgili örnekleri değerlendirmek olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde nüzulün kullanımıyla ilgili yapılan arşiv taramalarında/araştırmalarda nüzul vergisinin toplanmasına dair tespit edilen ilk hüküm II. Bayezid döneminin sonlarına aittir. Öyle ki 1499'da Mora yarımadasına yapılan seferler esnasında Rumeli bölgesinden aynı usulde nüzul vergisi toplanıp, seferin iagesi için kullanıldığına dair bir kayıt mevcuttur. Buna göre 16 Ekim 1500 (22 Rebiyülevvel 906) tarihli belgede Piriştine kazasından “İnebahtı Seferi”nde kullanılmak üzere 250 mud un ve arpadan oluşan nüzul tarh edildiği ve talep edilen bu nüzulün bir kısmının teslim edilip bir kısmının bakiye kaldığı kaydedilmiştir⁹. Bununla beraber II. Bayezid döneminde yabancı bir devlete karşı düzenlenen son organize savaş olan bu sefer dışında, nüzulün alındığına dair bir kanıt bulunamamıştır. Ayrıca bu sefer sürecinde toplanan nüzul vergisinin hangi ölçekte olduğu da tespit edilememiştir. İlave olarak dönemin kroniklerinde, Mora seferleri esnasında ve dönemin önceki seferlerinde, nüzul vergisinin alındığına dair başka verilere de rastlanılmamıştır¹⁰. Nitekim tespit edilen verilerin yetersizliğinden, bu devirde sistemli ve genele yayılan çerçevede verginin tahakkuk ettirildiğini söylemek zordur. Ancak tüm bu eksiklere rağmen bu belge, nüzul vergisinin ilk örneklerinden birinin -belki de ilk örneğinin- II. Bayezid döneminde tezahür ettiğini ve verginin ilk kaidelerinin bu dönemde ortaya konduğunu göstermektedir.

Yaptığımız açıklamalar ve tespit edilen belgeler çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nde nüzulün sistematik olarak tahakkuk ettirilmeye başlandığı dönemin Yavuz Sultan Selim dönemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda nüzul vergisi Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihinde çıktığı Safevi/Çaldıran Seferi'yle beraber, Osmanlı vergi sistemi içerisinde sistematik olarak yer almaya başlamıştı¹¹. Yavuz Sultan

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemî Dosya Tasnifi (Bundan sonra D. Mkf), 1/2.

¹⁰ Mesela Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Yavuz Sultan Selim'in iktidarının sonuna kadarki süreci ele alan Hoca Saadetin'in eserinde II. Bayezid döneminde nüzul vergisine atfen bir kayıt yoktur. Ancak verginin sistematik olarak uygulandığı Yavuz Sultan Selim dönemine ait bu verginin toplandığına dair atıflar yer almaktadır. Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-tevârih*, C. IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999, s. 238. II. Bayezid dönemi nüzul vergisi taramaları için bkz. Oruç Bey, *Kütâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008; Hoca Saadetin Efendi, *Tacü't-tevârih*, C. III, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999; İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997; *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2000.

¹¹ Belgede Tebriz Seferi olarak kayıtlıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defteri (Bundan Sonra MAD) 499, s. 50.

Selim'in tahta çıkışının ardından ilk seferi olan Çaldıran Seferi, dönemin siyasi konjonktürü itibarıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği için de mühim sonuçlar taşıyordu¹². Nitekim arz ettiği önemden dolayı, Çaldıran Seferi'nin organizasyonu dâhilinde nüzul vergisi oldukça geniş bir alandan toplanmıştı. Yapılan plana göre 422.846 haneden, 688.428 kile un ve arpadan oluşan aynı vergi tarh edilmişti. Verginin tahsil sürecinde ise 312.734 haneden, 508.740 kile un ve arpadan oluşan zahirenin tahsili sağlanmıştı¹³. Anlaşılacağı üzere tarhtan sonra 179.272 kile zahire bakiye kalmıştı. Her bir hanenin kile bazında ödediği zahire miktarı 1,62 kileydi. Bu miktarın 1/3'ünü un ve 2/3'nü arpa teşkil etmişti. Oransal olarak ifade edilecek olursa, hane bazında tarh edilen miktarın %73,96'sı tahsil edilmişti¹⁴. Çaldıran Seferi esnasında uygulanan nüzul vergisinde dikkat çeken nokta "hane" yahut "avarız hane" sayısının yüksek olmasıdır. Buradan hareketle mevcut bilgilerde tahsilatın nerelerden yapıldığı ayrıntılarıyla yer almamakla birlikte, tarh sürecinde 422.846 haneye verginin tarh edildiği düşünüldüğünde, tüm Osmanlı tebaasına tarhın gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim dönemin kroniklerinde bu düşüncüyü destekleyen bilgiler mevcuttur. Mesela Celâl-zâde Mustafa'nın, Keşfi Mehmet Çelebi ve Sucûdî'nin Selimname'lerinde Çaldıran Seferi'nde, askerinin ve yük hayvanlarının ihtiyaçları için "memalik-i mahrûsedan" nüzul toplanması için eyaletlerdeki kadınlara emirler gönderildiği belirtilmiştir¹⁵. Hoca Saadetin'in Tacû't-tevârih'de ise sefer hinterlandında olan Anadolu, Karaman ve Rum eyaletleri dışında Rumeli'nden nüzul zahiresi nakledildiğine işaret eden bilgiler mevcuttur. Öyle ki Tacû't-tevârih'de Osmanlı ordusunun işe ihtiyaçları için "nüzul ve azığın" Karedeniz üzerinden Trabzon'a ulaştırıldığı bilgisine yer verilmiştir¹⁶. Anlaşılacağı üzere Rumeli'nden aynı nüzul toplanmış ve toplanan nüzulün nakli deniz yoluyla sağlanmıştı.

Çaldıran Seferi'nden sonra Amasya'da kışı geçiren I. Selim bahar döneminde Safeviler üzerine ikinci bir sefere daha çıktı. Bu seferdeki amaç öncelikle Safevî-

¹² Savaş için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, 126-161; Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-nâme*, Haz. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, 143-182; İsmail Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Kronolojisi*, C.II, İstanbul 1971, s. 6-14; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1983, s. 258-269; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, İstanbul 2005, s. 279-281.

¹³ MAD 499, s. 16.

¹⁴ Süleyman Polat, "Arşiv Vesikaları Işığında Yavuz Sultan Selim Dönemi Seferlerinin İşe Organizasyonuna Dair Yeni Tespitler", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, Haziran 2018, s. 189. Çaldıran seferinde nüzul zahiresinin tahsili ve tevzinin ayrıntıları için ayrıca bkz. Polat, a.g.m., s. 186-192.

¹⁵ Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s. 130; Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selîm-nâme Literature*, Berlin 1985, s. 231.

¹⁶ Hoca Saadetin Efendi, *a.g.e.*, s. 189.

lerin elinde bulunan Kemah'ın alınması ve sonrasında Doğu Anadolu'nun kontrolünün sağlanmasıydı. Osmanlı ordusunun Amasya'dan 19 Nisan 1515 (5 Rebiyülevvel 921)'te hareketiyle başlayan bu savaş Kemah ve Dulkadiroğlu seferleri olarak bilinmektedir¹⁷. Çaldıran Seferi'nin hemen ardından yapılan bu seferde de nüzul vergisi toplanmıştır. Öyle ki, Kemah ve Dulkadiroğlu seferleri için 318.167 haneye vergi tarh ve tahsil edilmiştir. Yapılan bu tarhın sonucunda 249.942 kile zahirenin tahsili sağlanmıştır. Tahsil edilen zahirenin 83.314 kilesi un ve 166.630 kilesi arpadan meydana gelmişti¹⁸. Çaldıran Seferi'nde toplanan nüzul ile kıyaslanacak olursa hane sayısı artmasına karşın toplanan nüzul miktarı azalmıştı. Yine belirtilen hane sayısı ve toplanan zahireden yola çıkarak bir hesaplama yapılacak olursa, Kemah Seferi için her bir haneye 0,78 kile zahire tarhı ve tahsili gerçekleşmişti. Çaldıran Seferi'nde olduğu gibi belirlenen zahirenin 1/3 un ve 2/3 arpa olarak tahsil edilmişti¹⁹. Kemah Seferi esnasında alınan aynı nüzul ile ilgili kaynaktan hangi kaza yahut eyaletlerden ne miktarda verginin tarh ve tahsil edildiği açık bir şekilde belirtilmemiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Safevi seferlerinin ardından, Memlukler üzerine düzenlenen sefer esnasında da aynı nüzul zahiresi toplanmış²⁰. Nitekim 1516-1517 (H. 922) tarihli kayda göre, 1516 Mercidâbık ve 1517 Ridaniye seferleri için ilk olarak, 282.612 haneden 316.099 kile zahire tarh edilmişti. Tarh edilen miktarın 105.366 kilesi undan, 210.733 kilesi arpadan oluşmuştu. Ne var ki tarh edilen nüzul vergisinin 203.737 kilesi tahsil edilmişti. Tahsil edilen zahirenin 45.208 kilesi undan, 158.529 kilesi arpadan oluşmaktaydı²¹. Yapılan tarhın ardında 112.362 kile nüzul zahiresinin tahsili sağlanamamış, yani tarhın ancak %64,45'i toplanabilmişti. Memluk Seferi esnasında uygulanan ilk nüzul vergisinin hem tarhı hem de tahsili aşamasında hane başına düşen vergi miktarı 1,12 kileydi ve bu süreçte önceki seferlerde olduğu gibi bu seferde de nüzul zahiresinin 1/3 un ve 2/3 arpa olarak tahsil edilmişti²².

¹⁷ Savaş için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s.161-171; Şükrî-i Bitlisî, *a.g.e.*, s. 209-225; Danişmend, *a.g.e.*, s. 18-19; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 271; Jorga, *a.g.e.*, s. 281-282.

¹⁸ MAD 499, s. 21,50.

¹⁹ Polat, a.g.m., s. 192-193. Ayrıca Kemah seferindeki nüzul organizasyonunun ayrıntıları için bkz. Polat, a.g.m., s. 192-195.

²⁰ Savaşın ayrıntıları için bkz. Celâl-zâde Mustafa, *a.g.e.*, s.173-210; Şükrî-i Bitlisî, *a.g.e.*, s. 252-286; Danişmend, *a.g.e.*, s. 24-34; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 279-290; Jorga, *a.g.e.*, s.283-287.

²¹ MAD 499, s. 25.

²² Polat, a.g.m., s. 196. Bu süreçteki nüzul vergisinin tevziat ayrıntıları için bkz. Polat, a.g.m., s. 196-198.

Bununla beraber, bahsedilen savaşlar çerçevesinde 1516-1517 (H. 922) tarihinde toplanan aynı nüzul vergisi bu süreçte toplanan yegâne vergi değildi. Sefer ordunun İstanbul'dan hareketiyle 5 Haziran 1516 (4 Cemaziyülevvel 922)'da başlamış, Mercidâbık ve Ridaniye seferlerinin ardından Mısır'ın elde edilmesi ve Padişahın İstanbul'a dönmesi ile 25 Temmuz 1518 (17 Recep 924)'i sona ermişti²³. Öyle ki seferin başında 1516 -1517 (H. 922)'de toplanan vergiye ek olarak 1518 (H.924)'de ordunun dönüşü esnasında kullanılmak üzere de aynı nüzul vergisi tahsil edilmişti. Kaynakta "sefer-i Mısır" ismiyle ve 1518 (H.924) tarihiyle kaydedilen bu sefer sürecinde, 495.839,5 kile un ve arpadan oluşan nüzul zahiresi toplanmıştı²⁴. Böylece I. Selim'in Mısır seferleri esnasında toplamda 699.576,5 kile zahire nüzul vergisi kapsamında tahsil edilmişti²⁵.

Yavuz Sultan Selim döneminde vuku bulan seferlerde alınan nüzul vergisi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde de devam etmişti. Öyle ki Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinin ardından ilk büyük seferi olan 18 Mayıs 1521(10 Cemaziyülahır 927)'de düzenlenen Belgrad Seferi'nde nüzul vergisi tahakkuk ettirilmişti²⁶. Bu çerçevede ordunun ihtiyaçlarının karşılanması adına 246.520 kile nüzul zahiresi toplanmıştı. Toplanan bu tutarın 82.160 kilesi undan ve 164.360 kilesi arpadan müteşekkildi²⁷. Belgedeki nüzulün tevziatı ve tahsiliyle ilgili yer verilen bu bilgilere karşın, hane sayıları yer almamıştı. Buna karşın toplanan zahirenin -un ve arpa cinsinden- miktarı belli olduğundan nüzulün oranını belirlemek mümkündür. Buna göre -I. Selim dönemindeki seferlerde olduğu gibi- Belgrad Seferi'nde de halkın ödemekle yükümlü olduğu verginin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak belirlenmişti.

Belgrad Seferi'nin ardından Kanuni Sultan Süleyman'ın düzenlediği ikinci sefer 16 Haziran 1522 (21 Recep 928)'deki Rodos Seferi'ydi²⁸. Bir deniz seferi olan Rodos Seferi'nde de 139.300 kile zahireden oluşan nüzul vergisi toplanmıştı. Ancak Rodos Seferi'nde toplanan nüzulün zahire oranı da seferin ihtiyaçlarına

²³ Danişmend, *a.g.e.*, s. 24,48.

²⁴ MAD 499, s. 51.

²⁵ Polat, a.g.m., s. 199.

²⁶ Belgrad Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atık, Ankara 2001, s.244-248; Danişmend, *a.g.e.*, s. 67-73; Jorga, *a.g.e.*, s. 325-328; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 310-311.

²⁷ MAD 499, s. 28.

²⁸ Rodos Seferi için bkz. M. Akif Erdoğan, Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, İzmir 2004, s. 55-71; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 248-255; Danişmend, *a.g.e.*, s. 77-86; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 313-316; Jorga, *a.g.e.*, s. 312-314.

göre belirlenmişti. Öyle ki toplam zahireye bakıldığında un ve arpa miktarı neredeyse birbirine yakındı. Rodos Seferi için 67.673 kile un ve 71.627 kile arpa toplanmıştı. Anlaşılacağı üzere toplanan zahire ihtiyaca göre şekillenmiş ve bunun sonucu olarak diğer seferlere göre daha az zahire talep edilmişti. Bir deniz seferi olmasına rağmen arpaya olan ihtiyaç, muhtemelen padişahın kara ordusuyla beraber Anadolu içlerinden hareketle Marmaris'e kadar karadan hareket etmesinden kaynaklanmıştı. Eldeki belgelerdeki verilere göre, Rodos Seferi'nde sadece iki eyaletten, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden, nüzul zahiresi toplanmıştı. Rodos Seferi'nde nüzul salınan bu yerler Osmanlı kara ordusunun sefer güzergâhında yahut bu güzergâha yakın olan yerlerdi. Bununla birlikte seferde toplanan nüzulün büyük kısmı 102.829 kile nüzul zahiresi ile Karaman eyaletinden toplanmıştı. Karaman'dan toplanan bu miktarın 71.627 kilesi arpa 31.202 kilesi undan müteşekkildi. Karaman eyaletinden her haneden 2 kile nüzul alınmıştı ve verginin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak belirlenmişti. Ancak Anadolu eyaletinden alınan nüzul farklıydı. Öncelikle verilen bilgilerde hane sayısı belirtilmemekle birlikte Anadolu eyaletinin tamamına nüzul uygulanmamıştı. Uygulanan yerlerden ise sadece un talep edilmişti. Anlaşılacağı üzere seferin gereksinimleri doğrultusunda salınan aynı nüzul vergisinin cinsinde değişikliğe gidilmişti. Buna göre Anadolu eyaletinden sadece 36.471 kile un talep edilmişti. Ancak arpaya göre unun daha pahalı olmasından Anadolu eyaletinden hane başına 4 kile un alınarak, uygulanan nüzul vergisinin oranı daha yüksek tutulmuştu²⁹. Rodos Seferi'nde uygulanan nüzul vergisinde en dikkat çekici konu, savaşın ihtiyaçları doğrultusunda uygulanan nüzul vergisinde gidilen esneklik olmuştur. Örnek verilen önceki seferlere göre daha dar bir alanda ve miktar olarak daha düşük meblağlarda nüzul toplanmakla kalmamış, savaşın ihtiyaçları doğrultusunda toplanan verginin oranı da değişmiştir. Anlaşılacağı üzere devlet, nüzul vergisinin yürürlüğe girmeye başladığı ilk dönemlerde dahi standart bir uygulama yerine, ihtiyaçları doğrultusunda birtakım düzenlemelere gitmişti. Bu durum devletin yönetsel anlamda pragmatik yaklaşımının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın üçüncü önemli seferi 23 Nisan 1526 (11 Recep 932) tarihinde Macaristan'a düzenlediği ikinci sefer olan Mohaç Seferi'ydi³⁰. Di-

²⁹ MAD 499, s. 36.

³⁰ Mohaç Seferi için bkz. Şefaattin Severcan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın İlk Yıllarında Osmanlı Fetih Politikası ve Mohaç Fetihnamesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, Kayseri 1995, s. 115-131; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 256-264; Feridun Emecen, "Mohaç Muharebesi", *DİA*, C.30, Ankara 2005, s. 232-235; Danişmend, *a.g.e.*, s. 112-116; Jorga, *a.g.e.*, s. 332-338; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 323-326.

ğer seferlerde olduğu gibi Mohaç Seferi'nde de ordunun iâşe temini için nüzul vergisine başvurulmuş ve sefer için 263.905 haneden, 378.307 kile aynî nüzul zahiresi toplanmıştı. Toplanan zahirenin 99.829 kilesi un ve 278.478 kilesi arpadan oluşmuştur³¹. Mohaç Seferi esnasında uygulanan nüzul vergisinde hane başına düşen vergi miktarı 1,43 kileydi. Buna karşın hane başına düşen verginin zahire oranları değişmişti. Daha önce ki seferlere dair verilen bilgilerde -Rodos Seferi'nin geneli bir tarafa bırakılacak olursa- toplanan nüzul zahiresinin oranı 1/3 un ve 2/3 arpa olarak gerçekleşmişti. Ancak Mohaç Seferi'nde toplanan nüzul zahiresinin oranı 1/4 un ve 3/4 arpa olmak üzere, arpa oranı, un oranına göre artarak, tahakkuk ettirilmişti.

Eldeki veriler dâhilinde, Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin sistemli bir biçimde uygulandığına dair gösterebileceğimiz bir başka örnek Kanuni Sultan Süleyman'ın Bec (Viyan) Seferi'dir. I. Süleyman döneminin dördüncü büyük seferi olan Viyana Seferi 10 Mayıs 1529 (2 Ramazan 935) tarihinde padişahın İstanbul'dan hareketiyle başlamıştı³². I. Viyana Seferi çerçevesinde savaşa katılan askerî sınıfın iâşesi için 306.852 haneden, 336.760 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 89.698,5 kilesi un ve 247.081,5 kilesi arpadan oluşmuştu³³. Bunun dışında Viyana Seferi'nde uygulanan nüzul vergisinin hane başına düşen miktarı 1,1 kileydi. Hane başına belirlenen bu aynî zahire miktarının oranı ise -bir önceki sefer olan Mohaç Seferi'ndeki gibi- 1/4 un ve 3/4 arpa olarak belirlenmişti.

Osmanlı tarihi kaynaklarında Kanuni Sultan Süleyman'ın beşinci büyük seferi 25 Nisan 1532 (19 Ramazan 938) tarihinde başlayan Alman Seferi'dir³⁴. Kanuni'nin bu seferi esnasında da nüzul vergisi toplandığına dair kayıtlar mevcuttur. Ancak verginin ayrıntılarına dair veriler mevcut değildir. Bu sefer sürecinde sadece -yer ve hane sayısı belirtilmeden- 93.180 kile nüzul zahiresi toplanıldığı, toplanan bu zahirenin 34.600 kilesinin undan ve 58.580 kilesinin arpadan oluştuğu bilgisi dışında bir kayıt tespit edilememiştir³⁵. Tahminimizce bu bilgiler sefer es-

³¹ MAD 499, s. 39.

³² Viyana Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 267-268; Danişmend, *a.g.e.*, s. 129-139; Jorga, *a.g.e.*, s. 343-346; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 329-330.

³³ MAD 499, s. 53.

³⁴ Alman Seferi için bkz. M. Akif Erdoğan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIX /1, Temmuz 2014, s. 167-187; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 271; Danişmend, *a.g.e.*, s. 144-155; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 331-335; Jorga, *a.g.e.*, s. 348-350.

³⁵ MAD 499, s. 53.

nasında Anadolu yahut Rumeli'nden toplanan nüzulün bir kısmına ait verilerdir. Ancak bu verilerin eksikliği sefer esnasında hangi ölçüde ve oranda nüzulün toplandığı tespitlerini yapmamızı engellemektedir. Lakin bu bilgiler net bir biçimde şunu göstermektedir ki, Kanuni döneminin beşinci seferinde de aynı nüzul vergisi tahakkuk ettirilmiştir.

Kanuni döneminin altıncı büyük seferi 1534 (H. 940) tarihinde başlayan ve yaklaşık iki sene süren İrakeyn Seferi'dir³⁶. Kanunî döneminin ilk Safevî seferi olan İrakeyn Seferi'nde de nüzul vergisi toplanmış, ancak bu sefer esnasında toplanan nüzulün ayrıntularından bahsedilmemiştir. Buna göre Karaman, Rum (Sivas), Halep, Şam, Dulkadir ve Diyarbakır eyaletlerinden toplam 330.275 haneden 440.360 kile aynı nüzul vergisi tarh edilmiştir³⁷. Bu hesaba göre belirtilen eyaletlerden hane başına 1,33 kile zahire toplandığı kayıtlara düşmüştü.

Kanuni Sultan Süleyman'ın yedinci seferi 17 Mayıs 1537 (7 Zilhicce 943) tarihinde İtalya ve Adriyatik üzerine yapılan "sefer-i Pulya" ve "gaza-yı Korfos" olarak bilinen seferdir³⁸. Bu sefer esnasında da aynı nüzulün alındığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Buna göre Korfos Seferi için H.944 tarihinde Rumeli'nden 44.440 kile aynı nüzul zahiresi alınmıştı. Rumeli'nden toplanan nüzul zahiresinin 13.100 kilesi un ve 31.340 kilesini arpa meydana getirmişti. Fakat Rumeli'nden toplanan bu zahire dışında göze çarpan bir diğer nokta, nereden alındığı belirtilmemekle birlikte, toplanan buğdaydır. Buna göre 13.298 kile buğday bu sefer sürecinde nüzul zahiresi kapsamında toplanmıştı³⁹. Tüm bu verilerden yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Korfos Seferi esnasında aynı nüzul toplanmaya devam etmiş, ancak seferin ihtiyaçları çerçevesinde nüzul vergisi adına toplanan zahirenin niteliğinde de değişim yaşanmıştır. Öyle ki nüzulün genel tanımı çerçevesinde arpa ve un olarak toplanması bilinen bir durum idi. Verilen örnekler çerçevesinde bu uygulamada esnekliğin yaşandığı ilk sefer Korfos Seferi'ydi. Bu durum, ihtiyaç ölçüsünde yahut şartların el verdiği şekilde devletin nüzul vergisinin tahsilinde birtakım düzenlemeler yapabildiğini ve bunu verginin uygulanmaya başladığı erken devirlerden itibaren tatbik ettiğini göstermektedir.

³⁶ Bu sefer Sadrazam İbrahim Paşa'nın sefer hazırlıkları için İstanbul'dan ayrılmasıyla filen başlamıştır. Padişah daha sonra kendisine katılmıştır. Seferin ayrıntıları için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 272-276; Danişmend, *a.g.e.*, s. 158-181; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 348-354.

³⁷ MAD 499, s. 191.

³⁸ Bu seferler için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 279-280; Danişmend, *a.g.e.*, s. 192-199; Jorga, *a.g.e.*, s. 320.

³⁹ MAD 499, s. 54.

Sistematik olarak nüzul vergisinin uygulandığı bir başka sefer 8 Temmuz 1538 (10 Safer 945) tarihinde padişahın İstanbul'dan hareketiyle resmen başlayan Boğdan Seferi'dir⁴⁰. Eldeki belgelerde Boğdan Seferi için 165.000 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 42.100 kilesi un ve 122.900 kilesi arpadan müteşekkildi⁴¹. Ancak kaynaklarda Boğdan Seferi esnasında toplanan nüzulün kaç haneden ve nerelerden toplandığı bilgisi bulunmamaktadır. Fakat toplanan nüzulün miktarından yola çıkarak, bu sefer için toplanılan zahirenin 1/4'ünü un ve 3/4'ünü arpanın oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kanunî Sultan Süleyman'ın dokuzuncu seferi 20 Haziran 1541(25 Safer 948) tarihinde başlayan "İstabur Seferi" olarak bilinen Budin Seferi'dir⁴². Bu sefer esnasında -Rumeli'nden- 301.480 kile nüzul zahiresinin tarh yapılmıştı. Tarh edilen nüzul zahiresinin 100.481 kilesi undan ve 200.999 kilesi arpadan oluşmuştu. Buna karşın tarh edilen nüzulün 209.740 kilesi tahsil edilmişti. Tahsil edilen zahirenin 45.680 kilesi un ve 164.060 kilesi arpadan teşekkül idi⁴³. Budin Seferi esnasında tarh edilen nüzulün zahire oranı 1/3 un ve 2/3 arpa şeklindeydi. Ancak tahsil aşamasında bu oran 2/9 un ve 7/9 arpa şeklinde değişmişti. Budin Seferi'nde tarh edilen zahirenin % 69,57'si tahsil edilebilmişti.

Nüzul vergisinin tarh ve tahsil sürecini gösteren Kanuni döneminde en ayrıntılı verilere sahip olduğumuz sefer Estergon Seferi'dir. Bu sefer 23 Nisan 1543 (18 Muharrem 950) tarihinde ordunun hareketiyle başlamıştır⁴⁴. Sefer esnasında ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için hem Rumeli hem de Anadolu'dan nüzul tarh ve tahsil edilmiştir. Estergon Seferi'nde Rumeli eyaletine bağlı 10 livadan, toplam 51 kazaya aynı nüzul tarh ve tahsil edilmişti. Buna göre 145.097 haneden 301.483 kile aynı nüzul tarh edilmiş, 289.280 kilenin tahsili gerçekleşmişti. Tahsil edilen zahirenin 192.980 kilesi arpa, 96.300 kilesi undan müteşekkildi⁴⁵. Bu verilere göre seferde Rumeli'nden toplanan nüzulün zahire oranı 1/3 un ve 2/3

⁴⁰ Bu seferler için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 281-283; Danişmend, *a.g.e.*, s. 203-217.

⁴¹ MAD 499, s. 54.

⁴² Budin Seferi için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 292-296; Danişmend, *a.g.e.*, s. 222-231; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 338.

⁴³ MAD 499, s. 54.

⁴⁴ Estergon Seferi için bkz. Mehmet İpçioğlu, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543", *Osmanlı Araştırmaları*, C.X, İstanbul 1990, s. 137-159; Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 297-299; Danişmend, *a.g.e.*, s. 234-244; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 339-340.

⁴⁵ MAD 499, s. 88, 170.

arpa şeklindeydi. Estergon Seferi'nde Anadolu eyaletine ait Ankara, Bolu, Kengiri sancaklarından, Karaman ve Rum eyaletlerinden alınan aynı nüzul bilgileri bulunmaktaydı. Ancak Karaman ve Rum eyaletine ait veriler tam olmakla birlikte Anadolu eyaletinden alınan aynı nüzul bilgileri eksiktir. İncelenen kaynaktan ulaşılan bilgilere göre belirtilen liva ve eyaletlerden toplanan aynı nüzulün miktarı 147.394,5 kileydi⁴⁶. Toplanan ve kullanılan aynı vergiden sonra 34.817 kile un ve 44.189 kile arpa bakiye kalmış ve kalan zahire satılarak akçesi hazine-i amireye teslim edilmiştir⁴⁷.

Kanuni döneminde içerisinde nüzul vergisinin uygulanmasına dair vereceğimiz son sefer örneği 1548 (955) tarihli ikinci Safevî seferidir. Genel tarih kitaplarında Kanuni'nin on birinci seferi olarak geçen bu sefer 29 Mart 1548 (18 Safer 955) tarihinde ordunun Üsküdar'a geçmesiyle başlamış ve ordunun tekrar İstanbul'a dönmesine kadar yaklaşık iki yıl (1 sene 8 ay 23 gün) sürmüştür⁴⁸. Bu sefer esnasında da -muhtemelen- Anadolu ve Rumeli'den nüzul alındığını ifade eden ve birbirini takip eden iki kayıt mevcuttur⁴⁹. Buradan hareketle ilk kayıta 213.901 haneden, 127.275 kile zahire toplandığı kayıtlıdır. Nitekim bu nüzul zahiresinin 25.352 kilesi undan ve 101.923 kilesi arpadan oluşmuştu. 1548 tarihli bu sefere ait ikinci nüzul vergisine dair veride ise 146.253 haneden, 930.00 kile zahire toplanmıştı. Toplanan zahirenin 19.520 kilesi undan, 71.080 kilesi arpadan ve 2.280 kilesi buğdaydan oluşmuştu. Görüldüğü üzere sınırlı miktarda olsa dahi Korfos Seferi'nde olduğu gibi bu seferde de buğday toplanmıştı. 1548 Safevî Seferi'nde 360.154 haneden, 220.275 kile aynı nüzul vergisi toplanmıştı⁵⁰. Bu sefer kapsamında nüzul vergisinin toplamından yola çıkacak olursak hane başına 0,61 kile zahire tahsil edilmişti. Nitekim bu oran diğer seferlerle kıyaslanacak olursa oldukça düşüktü. Anlaşılacağı üzere bu sefer çerçevesinde alınan nüzul vergisinin

⁴⁶ MAD 499, s. 127-138.

⁴⁷ MAD 499, s. 170-172.

⁴⁸ Bu seferin ayrıntıları için bkz. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 301-306; Danişmend, *a.g.e.*, s. 255-262; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 359-360.

⁴⁹ Savaş için toplanan nüzul ile ilgili bilgilerin tutulduğu kaynakta, 1548 seferi sürecinde hangisinin Rumeli hangisinin Anadolu olduğu belirtilmeden ard arda iki defa vergiye ait icmal kayıtlar mevcuttur. Bunların ilkinde hane sayısı 213.901 ve diğerinde hane sayısı 146.253 olarak verilmiştir. Nitekim Estergon Seferi'ndeki ayrıntılı veriler hatırlanacak olursa 146.253 hanenin Rumeli eyaletine ve 213.901 hane sayısının ise Anadolu tarafına ait olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında bu savaş çerçevesinde Mustafa Akdağ, şerhiye sicillerinden yaptığı atıfta Bursa'dan aynı nüzul alındığını ifade etmiştir. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâl Tarihi (1453-1559)*, C.2, İstanbul 1985, s.294.

⁵⁰ MAD 499, s. 55-56.

mükellefiyeti örnek verilen diğer seferlere göre daha hafifti. Bununla birlikte sefer için toplanan zahirenin hane başına düşen oranı 1/5'ini un ve 4/5'ini arpa oluşturacak şekilde belirlenmişti⁵¹. Görüldüğü üzere un-arpa oranı önceki seferlere göre değişmişti. Öyle ki bu seferde toplanan zahire içerisinde maddi değeri daha yüksek olan unun, tahsil edilen vergi içerisinde oranının düşmesi, verginin hafiflediğinin bir başka göstergesidir⁵².

Buraya kadarki anlatımlarımızda Osmanlı Devleti'nde nüzul vergisinin tarh ve tahsilinin XVI. yüzyılın başlarından itibaren düzenlenen her seferde sistematik olarak uygulandığı ortaya konulmuştur. Tüm bunlar nüzul vergisi konusunda birtakım çıkarımlar yapmamızı da sağlamıştır. Öyle ki verginin uygulanmasında belli bir standart yoktur. Devlet gerekli gördüğü durumlarda ihtiyacı doğrultusunda verginin miktarını, tarh-tahsil alanını ve oranını belirlemiştir. Bunun yanında nüzul vergisinin sistematik şekilde tarh ve tahsilinin örneklerle anlatılması esnasında bazı hususlar da dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi verginin tahakkuku sürecindeki genişlik ve değişkenliği, ikincisi tarh oranlarındaki farklılığı, üçüncüsü verginin tarh ve tahsilinde temel alınan "hane" biriminin neyi ifade ettiği, ne şekilde belirlendiği ya da değişikliğe uğrayıp uğramadığıdır. Nitekim nüzul vergisinin ilk uygulamaları esnasında göze batan bu hususların değişiminin ve gelişiminin tespiti için verginin sonraki uygulamalarındaki tarh ve tahsili incelenmeli ve kıyaslamalar yapılmalıdır.

2. Nüzul Vergisinin Değişimi ve Gelişimi: Verginin Tarh ve Tahsil Sürecinde Yaşanan Değişimler

a. Verginin Tarh ve Tahsil Oranındaki Değişkenlik

XVI. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen seferlerde dikkat çeken bir diğer farklılık eyalet ve liva bazında belirlenen hane başına verginin tarh oranlarındaki farklılıktır. Verilen sefer örneklerinden hatırlanacağı üzere hane başına düşen tarh ve tahsil oranları her birinde farklıydı. Ancak bu farklılığın en bariz görüldüğü sefer Estergon Seferi'di. Nitekim Estergon Seferi esnasında alınan nüzul vergisine ait

⁵¹ Bu oran Akdağ'ın Bursa örneğinde şerhiye sicillerindeki kayıtlarla da örtüşmektedir. Bkz. Akdağ, *a.g.e.*, s. 294.

⁵² 1548 Safevi seferi sırasında toplanan nüzulün taşınması konusunda da birtakım bilgiler mevcuttur. Buna göre Bursa'dan toplanan nüzulün Erzurum'a sevki istenmişti. Sevk işlemini reyadan toplanan paralar vasıtasıyla yapılacağı yine kayda geçen bilgiler arasındaydı. Bu doğrultuda nüzulün taşınması için her avarız hanesinden 63 akçe toplanmış ve hizmet akçesiyle birlikte maliyeti 80 akçeyi bulmuştu. Akdağ, *a.g.e.*, s. 294.

veriler bir sefer esnasında hane başına belirlenen tarh ve tahsil oranları değişkenliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Estergon Seferi'nde Rumeli eyaletinin Pirizrin ve Tırhala livasından hane başına 1,8 kile, Paşa ve Vulçitrin livasından 2 kile, Niğbolu, Filibe, Köstendil ve Sofya livasından hane başına 2,2 kile, Viddin ve Alacahisar livasında hane başına 2,5 kile aynî nüzul zahiresi tarh ve tahsil edilmişti⁵³. Anadolu eyaletine bağlı Kengiri ve Bolu livasında hane başına düşen zahire miktarı 1,66 kile, Ankara livasında ise hane başına belirlenen vergi miktarı 2 kileydi. Defterde Rum eyaletinde liva bazında bir ayırım yapılmamıştı. Buna göre Rum eyaletinde hane başına belirlenen vergi miktarı 1,66 kileydi. Karaman eyaletinde ise hane başına belirlenen miktar 2 kileden ibaretti. Ancak ilginç bir şekilde Karaman eyaletine bağlı Kayseri kazasından hane başına belirlenen miktar 1,33 kile olarak tespit edilmişti⁵⁴. Bir sefer sürecinde nüzul vergisinin tarh ve tahsil aşamasında eyalet ve liva bazında bu kadar değişkenlik göstermesi oldukça dikkat çekiciydi. Nitekim bu değişkenlik verginin taşınması çerçevesinde belirlenmediği, livaların konumuna ve tarh miktarlarına bakılarak söylenebilir. Ayrıca taşıma ücretinin talep edilmesi bu ihtimali ortadan kaldıran diğer neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak XVI. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen seferlerde tarh ve tahsil sürecinde hane başına belirlenen vergi miktarındaki bu değişkenlik daha sonraki seferlerde yaşanmamıştı. Mesela Ferhad Paşa'nın ikinci Safevî seferi için 1588'de Anadolu, Rum, Karaman, Maraş, Diyarbakır, Halep eyaletlerinden aynî nüzul toplamıştı. Tüm bu eyaletler için uygulanan aynî nüzul oranı hane başına 0,66 kileydi⁵⁵. 1635 Revan Seferi esnasında Halep, Diyarbakır, Maraş, Sivas, Adana, Erzurum, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden ve Malatya, Ayıntab, İçil, livalarından toplam 491 kazadan aynî nüzul alınmıştı. Bu çerçevede hane başına belirlenen aynî nüzul oranı 2,5 ile 4 kile arasında değişmişti⁵⁶. Anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl sonuyla birlikte verginin tarh ve tahsil oranları daha düzenli bir hal almıştı.

b. Nüzul Vergisinin Tahsilinde Hane Sayısındaki Değişim

Nüzul vergisinin XVI. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığını ifade eden çalışmalarda, bu verginin tarh ve tahsilinin "avarız hanesi" olarak bilinen vergi birimine

⁵³ MAD 499, s. 100-126; 138-158.

⁵⁴ MAD 499, s. 127-138.

⁵⁵ Bkz. MAD 457.

⁵⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 248-213.

göre yapıldığı belirtilmiştir⁵⁷. Ne var ki çalışmada belirtildiği üzere nüzul vergisinin XVI. yüzyılın başlarından itibaren aynı alınmaya başlamıştı. O zaman üzerinde durulması gereken konu “avarız hanesi”nin yahut verginin hesaplandığı birimin yüzyılın başında, ortalarında ve sonunda ne şekilde belirlendiği ve verginin tarh ve tahsilinde ne gibi etkiler ortaya çıkardığıdır. Osmanlı mali literatüründeki en basit ifadeyle, Osmanlı Devleti’nde vergi veren nüfus tespitinin ardından belirlenen her vergi birimine “hane” denirdi⁵⁸. Lakin bu kavram, özellikle XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başındaki bazı tahrir kayıtlarında kafa karışıklığına sebep olacak bir biçimde yer almıştı. Buna göre XV. ve XVI. yüzyılda tutulan bazı tahrir defterlerinde bu kayıtlar “avarız hanesi” ya da sadece “hane” tabiriyle ifade edilmişti⁵⁹. Öyle ki sancak merkezli çalışma yapan araştırmacılar defterlerde geçen “avarız hane” tabirinin, aynı defterde iki terim farklı rakamlarla kullanılmamışsa, “hane” terimiyle aynı yahut avarızdan muaf olan haneler çıkartıldıktan sonra aynı olduğu kanaatini belirtmişlerdi⁶⁰. Ne var ki yüzyılın başlarında birbirlerinin yerine kullanılabilen veya birbirine yakın olan bu tabirler, zaman içerisinde değişime uğramış, daha net bir biçimde birbirinden ayrılmıştı. Nitekim bilinen tanımlar çerçevesinde olağanüstü vergilerin tahsili için kullanılan “avarız hanesi”, “gerçek hanenin” dört ile elli adedinin birleştirilmesiyle meydana getirilmişti⁶¹. Ancak genel kabul edişe göre, avarız türü olağanüstü vergilerin olağan hale getirilip sürekli toplanır hale getirilmesi XVII. yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Buna paralel olarak gerçek hanelerin birleşmesiyle oluşan “avarız hanesinin” oluşumu bu tarihlere rastlamak-

⁵⁷ İşbilir, a.g.m., s. 311.

⁵⁸ Nejat Göyünç, “hane” tabiriyle ilgili pek çok değerlendirmeye yer vermekle birlikte XVI. Yüzyıl belgelerinde, özellikle tahrir defterlerinde, geçen “hane” deyiminin bir “vergi hanesi” olduğu görüşündedir. Nejat Göyünç, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İÜFTD*, S. 32, Mart 1979, s. 346. Nitekim tahrir merkezli çalışma yapan araştırmacıların bir kısmı, muhtelif tartışmaların ardından bu görüşü kabul etmişlerdir. Bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 123-124; Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütünçül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 81.

⁵⁹ Mesela 1520 tarihli ordu yöresine ait tahrir defterinde (TD 387) askerî sınıf, mücerred malul ve ihtiyarlar dışında, reyaya ithafen “hâne-i avâız” tabiri kullanılmıştı. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455- 1613)*, Ankara 1985, s. 104.

⁶⁰ Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 12. “Hane” ile “Avarız hane” bilgilerin beraber verildiği örnekler de mevcuttur. Mesela 1525 tarihinde Adana sancağına ait tahrir defterinde hem hane hem de avarız hane sayıları verilmişti. Bu örnekte dikkat çekici tarafı hane sayılarından avarız hane sayılarının daha yüksek olmasıydı. Bkz. Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 2004, s.XLI.

⁶¹ Sahillioğlu, a.g.m., s. 108.

taydı⁶². Bu takdirde XVI. yüzyılın başlarından itibaren sistematik olarak toplanan nüzul hangi birime göre toplanmıştı?

Avarız ve avarız türü vergiler üzerine çalışan araştırmacıların aklını meşgul eden sorulardan biri olan bu değişim, yine bu araştırmacılar tarafından tumar sisteminin çözülmesine/değişmesine bağlı olarak izah edilmiştir. Tumarın sayım sistemi ve onun kayda geçmiş hali olan tahrirlerin temel vergi birimi olan “hane”, tumar sisteminin -bilinen nedenlerden dolayı- terk edilmeye başlanmasıyla birlikte olağan şeklinden uzaklaşmıştır. Öyle ki devlet değişen askeri yapı ve bunun gereksinimleriyle birlikte tumar sisteminin devlete sağladıkları (ki en önemlisi “cebelü” denilen geleneksel donanımlı askerlerdi) yerine, genellikle merkezde bulunan kapıkullarının maaşlarını ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak adına daha fazla nakde ihtiyaç duymaktaydı. Bunun bir sonucu olarak avarız temelli olağanüstü vergiler XVI. yüzyıl sonlarından itibaren sık sık XVII. yüzyılın başlarından itibaren de düzenli olarak toplanmaya başlamıştır. Olağanüstü vergiler başlangıçta tumar sisteminin sayımı esnasında ortaya çıkan “hane” üzerinden toplanırken, tumar sisteminin öneminin azalması ve buna binaen tahrirlerin ortadan kalkmasıyla, gerçek hanelerin birleşimiyle oluşan “avarız hane” birimi ortaya çıkmış ve olağanüstü vergiler bu birim üzerinden toplanır olmuştur. Bu çerçevede “avarız hane” biriminin ortaya çıkmasından evvel olağanüstü vergiler tumar sayımlarında ortaya çıkan gerçek hane üzerinden toplanmıştı⁶³. Nitekim XVI. yüzyıl başlarından itibaren toplanan nüzul da bu doğrultuda tarh ve tahsil edilmişti. Özellikle Yavuz döneminde nüzulün tahsil edildiği hane sayılarının yüksekliği hatırlanırsa bu söylemin doğruluğuna bir kez daha kanaat getirilir. O zaman burada düşünülmesi gereken soru verginin tarh ve tahsil birimi olan hane sayısındaki değişim ne zaman yapıldığı, neyi ifade ettiği ve bu değişimin mükellefler üzerindeki etkisinin nasıl

⁶² Oktay Özel, “Cizye ve Avarız Defterleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 39. Bunun yanında avarız yahut avarız temelli vergiler üzerine çalışan araştırmacılar bu değişimin yani klasik yahut gerçek haneden avarız hanesine kesin olarak ne zaman geçildiğinin tespitinin zor olduğunu ifade etmişlerdir. Özel, a.g.m., s. 41. Nitekim benzer tespitler tahrir kullanılan sancak merkezli çalışmalarda da dile getirilmiştir. Emecen, XVI. yüzyılın başlarında gerçek hane ile avarız hanesinin aynı olduğunu ifade etmekle birlikte, XVII. yüzyılda yaşanan değişim tam olarak nasıl ve ne zaman yaşandığının tespit edilemediğini belirtmiştir. Emecen, *a.g.e.*, s. 124. (Benzer başka görüşler için bkz. Mehmet Öz, *XV-XVII. Yüzyıllarda Çanık Sancağı*, Ankara 1999, s. 47.) Olağanüstü vergiler üzerine çalışan Linda Darling'de aynı kanaattedir. Darling XVI. yüzyılın başlarında her bir avarız hanesinin bir gerçek haneye karşılık geldiğini ifade etmiş, lakin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ise gerçek hanelerin birleştirilerek oluşturulduğunu ifade etmiştir. Bu şekilde avarız hanelerinde ciddi düşüşler olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl avarız haneleri kıyaslandığında düşüşün %50'leri bulduğunu belirtmiştir. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, s. 106.

⁶³ Özel, a.g.m., s. 37.

olduğudur. Tüm bu sorulara cevap verilebilmesi için -ulaşılabilen veriler doğrultusunda- nüzul vergisinde zikredilen değişimin yaşandığı zaman dilimindeki tarh ve tahsil sürecinin incelenmesi gerekmektedir.

3. Nüzul Vergisinin Mükellefler Üzerindeki Yükümlülüğünün Değişimi: Hane Sayısındaki Değişimin Vergiye ve Mükelleflere Yansımaları

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın ilk yarısında aynı nüzul vergisinin toplandığı dört sefer ele alınmıştır. Bu seferler Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1543 tarihinde vuku bulan Estergon Seferi, III. Murat devrinde yürütülen Safevi seferlerinin bir parçası olan 1588 yılında Ferhat Paşa'nın komuta ettiği sefer, IV. Murat devrindeki 1635 Revan ve 1638 Bağdat seferleridir. Bu doğrultuda (belirtilen sorulara cevap verebilmek için) bu dört seferle ilgili kayıtların tespit edildiği Ankara ve Kengiri livaları ve bu livalara ait kazalar incelenmiştir.

Tablo 1: Ankara Livasından H. 949 (1542-3) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	2782	5564	1854,5	3709,5	4933	1803	3130
Çukurcak	0	0	0	0	0	0	0
Çubuk-abad	2153	4306	1432	2874	1767	1432	335
Bacı	581	1162	387	775	987	321	666
Yörükan-ı Ankara	1427	2854	950	1904	2854	950	1904
Ayaş	1801	3602	1200	2402	3602	1200	2402
Şorba	0	0	0	0	0	0	0
Yaban-abad	1613	3226	1076	2150	3226	1076	2150
Murtaza-abad	1331	2661	887	1774	1897	705	1192
Toplam	11.688	23.376	7.786,5	15.588,5	19.266	7.487	11.779

Kaynak: MAD 499.

Tabloda görüldüğü üzere 1542-3 senesinde Ankara livasına bağlı 7 kazadan toplam 11.688 haneden, 23.376 kile aynî nüzul zahiresi tarh edilmişti. Tarh ve tahsili gerçekleşen vergi miktarı 10 hane başına 1 mud olarak belirlenmişti. Buna göre hane başına belirlenen vergi miktarı 2 kile vergiden oluşmaktaydı⁶⁴. Livaya ait 7 kazadan Yörükân-ı Ankara, Ayaş ve Yaban-abad olmak üzere 3 kazasında verginin tam tahsili sağlanmıştı. Buna göre tarh edilen verginin 19.266 kilesinin tahsili gerçekleşmişti. Livada verginin tahsil oranı %82,4 olarak sağlanmıştı.

Tablo 2: Ankara Livasından H.996 (1587-8) Tarh ve Tahsil Edilen Aynî Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	1551	1034	258,5	775,5	991	247	744
Çukurcak	323	215,75	54	161,75	205,5	53,5	152
Çubuk-abad	752	501,75	125,75	376	468,5	93	375,5
Bacı	382	254,5	63,5	191	214,5	31,5	183
Yörükân-ı Ankara	808	538,75	134,5	404,25	477,5	107	370,5
Ayaş	1020	680	170	510	554,5	59,5	495
Şorba	459	306	76,5	229,5	285	55	230
Yaban-abad	930	620	155	465	583	118	465
Murtaza-abad	898	598,75	149,5	449,25	596,5	147	449,5
Toplam⁶⁵	7.123	4.749,5	1.187,25	3.562,25	4.376	911,5	3.464,5

Kaynak: MAD 457.

Ferhat Paşa'nın 1588'de düzenlediği doğu seferinde Anadolu eyaletine bağlı Ankara livasının 9 hanesi aynî nüzul vergisine mükellef tutulmuştu. Bu kazaların hiçbirinden tam tahsilat yapılamamıştı. Ankara kazasından 43 kile nüzul zahiresi bakiye kalmış buna bedel olarak her bir kile zahire için 120 akçeden 5.160 akçe

⁶⁴ MAD 499, s. 127-128.

⁶⁵ Belgede rakamlar değil otomatik toplam kullanıldı.

tahsil edilmişti. Çukurcak kazasından bakiye kalan 10,25 kile zahire için 1.200 akçe, Çubuk-abad kazasından bakiye kalan 33,25 nüzul zahiresi için 3.930 akçe, Murtaza-abad kazasından bakiye kalan 2,5 kile için 300 akçe bedel tahsil edilmiştir. Bacı kazasından bakiye kalan 40 kile zahirenin 15,5 kilesi için kile başına 200 akçeden 3.100 akçe toplanmış, ancak 24,5 kile zahire tamamen bakiye kalmıştır. Benzer bir biçimde Yörükân-ı Ankara kazasından bakiye kalan 61,25 kilenin, 40 kilesi için 7.400 akçe alınmış, 21,25 kilesinden bedel alınmamıştır. Ayaş kazasından 125,5 kile, Şorba kazasından 21 kile ve Yaban-abad kazasından 37 kile toplanamayan nüzul zahiresinden ise hiçbir bedel alınmamıştır. Toplamda 4.749,5 kile tarh edilen nüzul akçesinden 373,5 kile bakiye kalmıştır⁶⁶. Buna göre 1.588 senesinde nüzul vergisi dahilinde Ankara livasına tarh edilen 4.749,5 kile zahireden 4.376 kilesi, yani %92,14'ü aynı olarak tahsil edilmişti.

Tablo 3: Ankara Livasından H. 1045 (1635-6) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	520	1300	260	1040	1300	260	1040
Çukurcak	17	42,5	8,5	34	42,5	8,5	34
Çubuk-abad	66,5	166,25	33,25	133	166,25	33,25	133
Bacı	44,50	111,25	22	89	111,25	22	89
Yörükân-ı Ankara	79,50	194,50	39,5	155	194,50	39,5	155
Ayaş	204	510	102	408	510	102	408
Şorba	146	371	73	298	371	73	298
Yaban-abad	270,5	676	135	541	676	135	541
Murtaza-abad	111,5	278,5	55,5	223	163,5	24,5	139
Toplam	1.459,5	3.650	728,75	2.921	3.535	697,75	2.837

Kaynak: D.MKFd 27445.

⁶⁶ MAD 457, s. 26-30.

Yapılan incelemede 1588'deki aynı alınan nüzuldan sonra Ankara livasından aynı nüzulün alındığı ilk organizasyon 1635 Revan Seferi'ydi. Livanın yine 9 kazası aynı nüzul vergisine mükellef tutulmuştu. Bu 9 hanenin 8'inden tarh edilen aynı nüzul zahiresinin tamamı teslim edilmiş, Murtaza-abad kazasından ise tarh edilen 278,5 kile zahirenin 115 kilesi bakiye kalmış ve bakiye kalan miktar için 489 kuruş bedel ödenmişti⁶⁷. Buna göre 1635 tarihinde Ankara livasına tarh edilen 3.645 kile zahireden 3.535 kilesi, yani %96,98'i aynı olarak teslim edilmişti.

Tablo 4: Ankara Livasından H. 1048 (1638-9) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Ankara	520	1300	260	1040	1300	260	1040
Çukurcak	17	43,5	8,5	35	43,5	8,5	35
Çubuk-abad	66,5	165	33	132	165	33	132
Bacı	44,50	111,25	22,25	89	111,25	22,25	89
Yörükan-ı Ankara	79	197	39	158	197	39	158
Ayaş	204	510	102	408	508	102	406
Şorba	146	365	73	292	365	73	292
Yaban-abad	269,5	676	135,75	541	676	135,75	541
Murtaza-abad	111,5	278,75	55,75	223	279	56	223
Toplam	1.458	3.646,75	729,5	2.918	3.644,75	729,5	2.916

Kaynak: MAD 4347.

Revan Seferinin ardından düzenlenen Bağdat Seferi esnasında da Ankara'nın yine 9 kazasına aynı nüzul vergisi tarh edilmişti. Bu sefer esnasında da Ankara livasında tahsil oranı oldukça yüksek gerçekleşmişti. Öyle ki tarh edilen 3.646,75 kile nüzul zahiresinin sadece Ayaş kazasından 2 kile arpa bakiye kalmış buna kar-

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemî Defterleri (Bundan sonra D.MKF.d), 27445, s. 125-126.

şılık olarak da 10 kuruş bedel alınmıştı⁶⁸. Yani aynı tarh edilen nüzulün 3.644,75 kilesi tahsil edilmiş ve böylece tahsil oranı %99,95'e ulaşmıştı.

Tablo 5: Kengiri Livasından H. 949 (1542-3) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplamın Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	4135	6892	2884	4606	3842,5	1786,5	2056
Kalecik	1880	3133	1044	2089	3133	1044	2089
Karapazarı	866	1443,5	580	863,5	1020	464	556
Çerkeş	1483	2472	824	1648	820	820	0
Milan	1238	2055,5	780	1275,5	2055,5	780	1275,5
Koçhisar	1100	1835	611,5	1223,5	1065,5	422,5	643
Kurşunlu	1814	3023,5	1008	2015,5	2517	844	1673
Tosya	2117	3528	1176	2352	2786	1058	1728
Kargu	1002	1670	556	1114	1055	556	499
Toplam	15.635	26.058	8.686	17.372	18.293	7.672	10.622

Kaynak: MAD 499.

Ankara livasının yanında incelediğimiz bir diğer kaza olan Kengiri livasının 9 kazasına ait 15.635 hanesinden Estergon Seferi sürecinde 26.058 kile aynı nüzul zahiresi tarh edilmişti. Bu doğrultuda her 12 haneye 1 mud, yani hane başına 1,66 kile aynı nüzul vergisi tarh edilmişti. Kengiri livasında verginin tarh edildiği 9 kazanın Kalecik ve Milan kazalarında tam tahsil gerçekleşmişti. Ankara livasına oranla hane başına tarh edilen vergi daha düşük olmakla birlikte tahsil edilen oran daha düşüktü. Buna göre 26.058 kile tarh edilen verginin 18.293 kilesi tahsil edilmişti⁶⁹. Kengiri livasında tahsil oranı %70,20 olarak gerçekleşmişti.

⁶⁸ MAD 4347, s. 55-56.

⁶⁹ MAD 499, s. 128-129.

Tablo 6: Kengiri Livasından H.996 (1587-8) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	1205	803,75	201	602,75	729	137	592
Kalecik	446	297,75	74,75	223	297	74	223
Karıpazarı	293	195,75	49	146,75	195,75	49	146,75
Çerkeş	1272	848	212	636	848	212	636
Milan	466	310	77	233	186	55,5	130,5
Koçhisar	185	123	31	92	113	25	88
Kurşunlu	725	483	121	362	465,5	121	344,5
Tosya	545	363,5	91	272,5	363,5	91	272,5
Kargu	300	200	50	150	131,5	32,5	99
Tuht	672	448	112	336	448	112	336
Keskin	165	110	82,5	27,5	87,5	23,5	64
Toplam	6.274	4.182,75	1.101,25	3.081,5	3.864,75	932,5	2932,25

Kaynak: MAD 457.

III. Murat döneminde 1588 senesinde düzenlenen doğu seferinde Kengiri livasına ait 11 kazadan nüzul vergisinin tarh ve tahsili sağlanmıştı. Ancak tarh edilen miktarın tahsili esnasında birtakım aksamalar yaşanmıştı. Mesela Kengiri kazasından 60 kile un, 10,75 kile arpa bakiye kalmıştı. Bakiye kalan zahirenin 10 kilesi için 1.200 akçe bedel alınmış geriye kalan kısmı için bedel de alınamamıştı. Yine Kalecik kazasında sadece 0,75 kile un (dakik) bakiye kaldı. Milan kazası tahsilatın düşük olduğu kazalardan biriydi. Buna göre 21 kile un ve 103 kile arpa olmak üzere toplam 124 kile nüzul zahiresi bakiye kalmıştı. Koçhisar kazasından ise 6 kilesi un ve 4 kilesi arpa olmak üzere toplamda 10 kile nüzul zahiresi bakiye kalmış ve bunun karşılığında 1.290 akçe bedel alınmıştı. Kargu kazasından ise 17,5 kile un ve 51 kile arpa olmak üzere toplamda 68,5 kile zahire toplanamamış, toplanamayan bu zahirenin 12 kilesine karşılık 2.400 akçe bedel alınmıştı. Kurşunlu kazasından 17,5 kile arpa bakiye kalmış ve bunun bedeli olarak 3.550

akçe toplanmıştı. Tuht kazasından ise 4 kile un ve 18,5 kile arpa, toplamda 22,5 kile nüzul terekesi bakiye kalmış, bakiye kalan bu miktardan 7,5 kilesi için 1.550 akçe bedel tahsil edilmişti. 1588 senesinde Safevi savaşlarında Kengiri livasından 4.182,75 kile zahire tarh ettirilmiş ve 3.864,75 kilesi aynı olarak tahsil edilmiştir⁷⁰. Yani tarh edilen aynî nüzulün %92,40'ı tahsil edilmiştir.

Tablo 7: Kengiri Livasından H. 1045 (1635-6) Tarh ve Tahsil Edilen Aynî Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	66	165	33	132	165	33	132
Şabanözü	10	25	5	20	25	5	20
Tuht	40	100	20	80	100	20	80
Tosya	140	425	85	340	425	85	340
Karpazarı	33,5	83,75	16,75	67	83,75	16,75	67
Karacaviran	20	50	10	40	50	10	40
Kurşunlu	29	72,5	14,5	58	72,5	14,5	58
Kalecik	38	95	19	76	95	19	76
Keskün	8	20	4	16	0	0	0
Kargu	32	85	17	68	85	17	68
Çerkeş	74	185	37	148	185	37	148
Köygicesi	22	55	11	44	55	11	44
Becürek	27	67,5	13,5	54	67,5	13,5	54
Koçhisar	48	120	24	96	120	24	96
Milan	46	115	23	92	115	23	92
Öküz/ Öğez	39	96,5	18,5	78	96,5	18,5	78
Toplam	672,5	1.760,25	351,25	1.409	1.740,25	347,25	1.393

Kaynak: D.MKFd 27445

⁷⁰ MAD 457, s. 65-70.

1635 tarihine gelindiğinde ise Kengiri livasına ait kaza sayısı artmış, yani 16 kazadan nüzul tarhı gerçekleşmişti. Bu kazaların 15'inde aynı tarhiyat gerçekleşmiş ve sadece 8 haneli Keskün kazasında nakdî tarhiyat yapılmıştı. Nakdî tarhiyatın yapıldığı Keskün'den 48 kuruş toplanmıştı⁷¹. Belgelerden ve teslim sürecinde verilen temessüklerden anlaşıldığı kadarıyla, Kengiri kazasına tarh edilen 1.760,25 kile un ve arpanın 1.740,25 kilesi, yani %98,86 tahsil edildiği görülmektedir.

Tablo 8: Kengiri Livasından H. 1048 (1638-9) Tarh ve Tahsil Edilen Aynı Nüzul Vergisi

Nüzulün Alındığı Yer	Avarız Hane Sayısı	Tarh Edilen Toplam Zahire	Un Kile	Arpa Kile	Toplanan Zahire	Un Kile	Arpa Kile
Kengiri	66	165	33	132	165	33	132
Şabanözü	10	25	5	20	0	0	0
Tuht	40	100	20	80	100	20	80
Tosya	140	425	85	340	425	85	340
Karapazarı	33,5	83,75	16,75	67	81,75	16,75	65
Karacaviran	20	50	10	40	50	10	40
Kurşunlu	29	72,5	14,5	58	72,5	14,5	58
Kalecik	38	95	19	76	95	19	76
Keskün	8	20	4	16	20	4	16
Kargu	32	80	16	64	80	16	64
Çerkeş	74	185	37	148	185	37	148
Köygicesi	22	55	11	44	55	11	44
Becürek	27	67,5	13,5	54	67,5	13,5	54
Koçhisar	52	122,5	24,5	98	122,5	24,5	98
Milan	46	115	23	92	115	23	92
Öküz/ Ögez	39	97,5	19,5	78	97,5	19,5	78
Toplam	676,5	1.758,75	351,75	1.407	1.731,75	346,75	1.385

Kaynak: MAD 4347.

⁷¹ D.MKF.d 27445, s. 107-108.

Bağdat Seferi'ne gelindiğinde ise yine benzer bir tablo oluşmuştu. Yine Kengiri livasından 16 kazadan nüzul tarhi gerçekleşmiş, bu kazaların 15'inden büyük ölçüde aynı tahsilat yapılmıştı. Ancak 10 avarız haneli Şabanözü kazasından hane başına 20 kuruştan olmak üzere 200 akçe ve Karıparazı kazasından toplanamayan 2 kile arpadan 20 kuruş nakdî tahsilat yapılmıştı⁷². Bu doğrultuda Bağdat Seferi esnasında Kengiri livasından gerçekleşen tahsil oranı %98,4'üydü.

Ankara ve Kengiri livalarının aynı nüzul vergisine ait tarh ve tahsil verileri kabaca verdikten sonra, bu verilerin -sorulan sorular çerçevesinde- değerlendirilmesine geçelim. Bu minvalde öncelikle nüzul vergisinin tarh ve tahsilinde temel alındığı hane sayısındaki değişim dikkat çekmektedir. Öyle ki 1544'te ki Estergon Seferi için Ankara livasından 11.688 hane nüzul vergisiyle mükellef tutulmuşken, 1588'de 7.123 hane mükellef tutularak, yaklaşık %40'lık bir düşüş yaşanmıştı. Ankara livasında 1588 senesinde vergiye mükellef kılınan hane sayısı, 1635'teki Revan Seferindeki hane sayısı arasındaki düşüş oranı yaklaşık %80'dir. Anlaşılabileceği üzere 47 sene içerisinde Ankara livasının avarız vergisine temel alınarak belirlenen hane sayısında çok ciddi düşüşler yaşanmıştı. Hane sayısındaki bu keskin düşüşün yanında toplanan aynı vergide de bir düşüş görülmüştü. Öyle ki Estergon Seferi için Ankara livasından 19.266 kile zahire toplanmışken, Ferhat Paşa'nın doğu seferini yürüttüğü 1588'de 4.376 kile zahire toplanmış, yani yaklaşık %77'lik oranda bir düşüş yaşanmıştı. 1635'teki Revan Seferi 1588'deki seferle kıyaslandığında ise 3.535 kile zahire toplanarak düşüş oranı %19'larda kalmıştı. Yani toplanan verginin oranı 44 yıllık ilk periyotta %77 düşerken 47 yıllık ikinci periyotta düşüş oranı %19'larda kalmıştı.

Verginin değişiminde benzer bir süreç incelenen Kengiri sancağında da görülmektedir. 1544'te ki Estergon Seferi esnasında Kengiri sancağından vergiye mükellef tutulan hane sayısı 15.635'di. Bu sayı Ferhat Paşa'nın 1588'de yürüttüğü doğu seferinde yaklaşık %60'lık bir düşüşle 6.274 haneye gerilemişti. Ancak vergi birimi olarak belirlenen hane sayısında asıl büyük düşüş 1635 Revan Seferi için toplanan aynı nüzul vergisi esnasında görülmüştü. Kengiri livasında vergi mükellefi hane sayısı 672,5'e düşmüş, yani 1588'de toplanan vergiye oranla yaklaşık %90'lık bir düşüş yaşanmıştı. Anlaşılabileceği üzere incelenen periyotta Kengiri livasında, Ankara livasına oranla daha fazla düşüş gerçekleşmişti. Bu düşüş oranlarıyla doğru orantılı olarak toplanan aynı vergi miktarı da daha düşüktü. Öyle ki Estergon Seferi esnasında Kengiri livasından 18.293 kile zahire tahsil edilmişken, 1588'deki savaş için 3.864,75 kile nüzul zahire toplanmıştı. 44 senelik süreçte toplanan zahirede yaklaşık %79'luk bir düşüş yaşanmıştı. 47 yıl sonra Revan Seferi'ne

⁷² MAD 4347, s. 56-58.

gelindiğinde ise 1.740,25 kile zahire toplanmış, yani düşüş oranı yaklaşık %55'lik bir seyir göstermişti. Ankara livasıyla kıyaslandığında Kengiri livasında ikinci 47 yıllık periyotta daha fazla düşüş yaşanmasına rağmen, bu düşüşün yüksek görünmesindeki en önemli sebep hane sayısındaki düşüş oranının da Ankara livasına göre yüksek gerçekleşmesidir. Ayrıca her iki liva için hane sayısındaki düşüş eğrisi ile toplanan zahire miktarları karşılaştırıldığında, değişimin aynı doğrultuda olduğu görülmektedir.

İncelenen örneklerde dikkat çeken noktalardan biri, Avarız hanelerindeki keskin değişime oranla, toplanan vergi miktarının daha az düşmesidir. Yani zaman içerisinde nüzul vergisine mükellef tutulan reayanın ödediği vergi miktarını belirleyen hane sayısının düşmesine rağmen, toplanan vergi miktarı artmıştı. Bunun yanında incelenen zaman dilimi içerisinde -ele alınan örneklerde- tarh edilen vergi miktarının tahsil oranları da düzenli biçimde artmıştı. Açıkça görülmektedir ki, hane sayımındaki düşüşe rağmen tahsil oranlarındaki yükseliş, verginin uygulamasında yaşanan başarının bir göstergesidir. Değişen ekonomik ve siyasi koşullardan dolayı devlet nakdi ve aynı ihtiyaçlarını karşılamak için avarız temelli olağanüstü vergilere ağırlık verdiği bilinmektedir⁷³. Avarız hanesi temelli bu tür vergilerin gelişimine nüzul örneğinden yaklaşacak olursak, ilk uygulamalarda gerçek hane üzerinden daha ağır bir vergi uygulaması gerçekleştirilmiş, bunun bir sonucu olarak tahsil oranları düşük kalmıştı. Ancak nüzul vergisiyle ilgili zamanla tarh uygulamalarının değiştiği ve geliştiği görülmektedir. Böylece hane/avarızhane sayısındaki düşüşe karşın verginin tahsil oranları yükselmiştir.

Hane sayısındaki bahsedilen bu değişimin vergi mükelleflerine etkisine değinecek olursak, yukarıda da ifade edildiği gibi verginin tarhında gerçek hanenin uygulandığı dönemlerde reayaya düşen vergi yükü oldukça yüksektir. Nitekim XVI. ve XVII. yüzyıla ait rakamları ihtiva eden tablolara bakıldığında, liva bazında tarh edilen ve toplanan vergilerde bu durum görülmektedir. Açık bir biçimde görülmektedir ki, aynı toplanan nüzul vergisinde reaya düşen mükellefiyet XVII. yüzyıla beraber ciddi ölçüde azalmıştır. Bunun yanında XVII. yüzyıla gelindiğinde nüzul vergisi dâhilinde değişen/hafifleyen sadece mükelleflerin aynı vergi üzerinden yerine getirdikleri yükümlülükleri değildi. Nüzul vergisinin ülke geneline yapılan tarh oranında da bir değişim yaşanmıştı ve bu değişim de vergi mükellefiyetinde bir hafiflemeye neden olmuştu. Öyle ki, Estergon Seferi örneği hatırlanacak olursa, aynı nüzul Anadolu ve Rumeli olmak üzere seferin yapılacağı coğrafya

⁷³ Sahillioğlu, a.g.m., s. 108-109; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giverken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 153; Barkan, a.g.m., s. 14.

gözetmeden tüm ülkeye aynı tarhı gerçekleştirilmişti. Ancak daha sonraki süreçte -XVI. yüzyıl sonları ve özellikle XVII. yüzyılda- hane sayısındaki düzenlemenin/ azalmanın yanında, verginin aynı tarh sahaları da sınırlanmıştı. Mesela Ferhat Paşa'nın 1588'de düzenlediği doğu seferinde aynı nüzul sefer hinterlandında olan bölgelerden toplanmış, Rumeli'nden aynı nüzul uygulamasına gidilmemişti⁷⁴. IV. Murat döneminde düzenlenen Revan Seferinde Halep, Diyarbakır, Maraş, Sivas, Adana, Erzurum, Karaman ve Anadolu eyaletlerinden ve Bağdat Seferi'nde Anadolu, Sivas, Karaman, Maraş, Diyarbakır, Erzurum ve Ruha eyaletlerinden nüzul ihraç edilmişti⁷⁵. Anlaşılacağı üzere her iki seferde de sefer hinterlandından aynı nüzul vergisi temin edilmişti. Bu seferlerde aynı nüzul tarh ve tahsil edilemeyen eyaletlere nakdî nüzul vergisi tarh edilmişti. Öyle ki Revan Seferi esnasında özellikle Rumeli'den ve adalardan aynı nüzul talebine gidilmemiş tüm tarhiyat ve tahsilâtlar nakdî yapılmıştı⁷⁶. Güçer'in de ifade ettiği gibi aynı alınan nüzul nakdî alındığında, her zaman reyanın lehine olmuş ve reyanın yükümlülüğü aynı tahsilâta göre azalmıştı⁷⁷. Anlaşılacağı üzere, özellikle XVII. yüzyıldan sonra ülke genelinde aynı tahsilata gidilmeyip nakdî tahsilatın yapıldığı zamanlarda ve yerlerde nüzul vergisinin mükellefler üzerindeki yükümlülüğü kısmen azalmıştır.

Nüzul vergisinin tahakkuk ve tahsilinde hane/avarızhane sayısı ne zaman değiştiği ve neyi ifade ettiğine değinilecek olursa, öncelikle verginin XVI. ve XVII. yy'daki süreci incelendiğinde, hane sayısındaki değişim/düşüş -tahsil oranlarındaki artışla beraber- verginin gelişim gösterdiği aşikârdır. Bunun yanında Ankara ve Kengiri kazalarına ait verilere baktığımızda, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren verginin toplanmasında kullanılan hane/avarız hane sayısının düzenli olarak düştüğü görülmektedir. Ancak hane/avarızhane sayısındaki düşüğe eş zamanlı olarak hane bazında yapılan tarh ve tahsilat miktarı ile genel tahsilat oranları yükselmiştir. Bu verilerden yola çıkarak, hane/avarızhane sayısının XVII. yüzyıl başlarındaki Celali fetretinden/ışyanından sonra keskin bir biçimde düştüğünü söyleyebiliriz⁷⁸. Ancak bu değişimin/düşüşün sebeplerini tam olarak yorumlayabilmek için daha geniş bir zaman diliminde yeni bir veriye daha ihtiyaç vardır. Bu çerçevede Ankara livasının 150 yıllık avarız hanesi değişimini incelemekte fayda vardır.

⁷⁴ Bkz MAD 457.

⁷⁵ Polat, *a.g.e.*, s. 215.

⁷⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 228.

⁷⁷ Güçer *a.g.e.*, s. 89-90.

⁷⁸ Bu konu ile ilgili bkz. Süleyman Polat, "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organization", *Turkish Historical Review*, 4/1, 2013, s. 57-82.

Tablo 9: Ankara Livasının H.951-1115 (1544-1704) Yılları Arası Hane/ Avarızhane Sayıları

Ankara Livası															
Hane/Avarız Hane Sayısı ve Tarih															
Kaza Adı	H. 949 (1542-3)	H. 996 (1587-8)	H.1027 (1617-18)	H.1032 (1622-23)	H.1045 (1635-6)	H.1048 (1638-9)	H. 1057 (1647-8)	H.1063 (1652-3)	H.1082 (1671/2)	H.1085 (1674-5)	H.1094 (1682-3)	H.1102 (1690-1)	H.1105 (1693-4)	H.1112 (1700-1)	H.1115 (1703-4)
Ankara	2782	1551	520	520	520	520	520	521	543,75	543,75	572,25	572,25	555,75	517	517
Çukureak	-	323	21	21	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17
Çubuk-abad	2153	752	66	70	66,5	66,5	66,5	66,5	66	66,5	72,25	72,75	72	71,75	71,75
Bacı	581	382	44,50	44,50	44,50	44,50	44,5	44,5	44,5	44,5	50,75	26,75	26,75	19,75	19,75
Yörükân-ı Ankara	1427	808	300	79	79,50	79,50	120	120	120,5	120,75	120,5	120,5	120,5	113,5	76
Ayaş	1801	1020	204	204	204	204	204	204	204	204	217,25	180	180	156	151,75
Şorba	-	459	146	146	146	146	146	144	144	144	165,25	165,75	165,75	164,75	156,5
Yaban-abad	1613	930	277	277	270,5	269	269,5	260	260	260	279,75	279,75	178,75	158,5	157
Murataza- abad	1331	898	110,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	111,5	119	112	110	100	110
Toplam	11.688	7.123	1.689	1.473	1.459,5	1.458	1.499	1.488,5	1.511,25	1.512	1.614	1.546,75	1.426,5	1.318,25	1.276,75

Kaynak: D.MKf'd 27445, D.MKf'd 27423, MAD 457, MAD 499, MAD 1204, MAD 1323, MAD 2413, MAD 2500, MAD 2505, MAD 2790, MAD 2907, MAD 2989, MAD 2989, MAD 2987, MAD 3826, MAD 4347.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren -nüzul vergisinin belirlenmesinde oluşturulan- hane/avarızhane miktarları düzenli olarak düşmüştür⁷⁹. XVII. yüzyılın başlarında Celali isyanlarının ardından avarız hanesindeki düşüş daha dramatik/keskin bir biçimde gerçekleşmiştir. Nitekim tabloda görüldüğü üzere, isyanların bastırılmasının akabinde de düşüş oransal olarak yavaşlansa da devam etmiştir. Avarız hanesindeki bu düşüşün kesin dip yaptığı tarih ise IV. Murat dönemi Revan ve Bağdat seferlerinin düzenlendiği tarihlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu tarihler aynı zamanda aynı nüzulün tahsil oranının en yüksek olduğu tarihlerdi. XVII. yüzyılın ilk yarısının sonlarından itibaren ise avarız hanesindeki sistematik düşüş sona ermiş ve ardından yavaş yavaş yükseliş göstermeye başlamıştı. Öyle ki, 1670'lerde Ankara livasının avarız hane sayısı 1.500'ü geçmişti. Bu yükseliş II. Viyana kuşatması ve Kutsal İttifak savaşları öncesi XVII. yüzyılın ikinci yarısının en yüksek rakamına, 1.614'e ulaşmıştı. Ancak sava-

⁷⁹ Mesela Niğbolu sancağının H. 951(1544-5) senesindeki hane sayısı 8.763 iken, 1606-7'de ki hane sayısı 5.391'dir. Bkz. MAD 499, s. 143-147; MAD 7426, s. 6. Anlaşılacağı üzere Niğbolu sancağında yaşanan hane/avarız hanesindeki bu düşüş, Anadolu'dan verdiğimiz örnekler dışında tüm Osmanlı coğrafyasında düşüşün görüldüğünü göstermektedir. Buna ilave olarak bir başka örnek avarız hanelerindeki değişimin hangi koşullarda gerçekleştiğini göstermektedir. Buna göre 1587-8 tarihinde Kengiri'ye bağlı Milan kazasının avarız hanesi 556 hane idi. (1578-9 tarihinde Milan kazasının mücerred ve muafklar dışındaki hane sayısı 2.284'tü. Bkz. Ahmet Kankal, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 108.) Ancak Milan kazasına ait 90 avarız hanesi taşıma işini yaptıklarından dolayı muaf tutulmuşlardır. Benzer bir şekilde Koçhisar kazasının da yine 90 ve Kurşunlu kazasının 105 hanesi aynı gerekçeyle aynı muafiyetten yararlanmıştı. Bkz. MAD 457, s. 66-68. Tüm bunlar avarız hanelerinin -vergi muafiyetlerine yahut bazı yükümlükler karşılığında- vergideki gelişime eş zamanlı olarak değiştiğinin bir göstergesidir. Nitekim bu değişim ifade edilen düşüş kapsamında olmuştur.

şın ilerleyen periyodunda yani XVII. yüzyılın sonlarında tekrar düşüşe geçmişti. Savaş sonunda Karlofça Antlaşmasının sonrasında yapılan mali düzenlemelerinde etkisiyle avarız hanesindeki düşüş devam etmiş⁸⁰, 1704 senesine gelindiğinde yaklaşık 150 yıllık periyodun en düşük rakamına ulaşmıştı.

Tablodaki verilere bakılarak, gerçek haneden avarız hanesine geçişle ilgili bir çıkarımda bulunabilir ve verginin gelişimiyle ilgili bazı yorumlar yapabiliriz. Buna göre gerçek haneden avarız hanesine geçiş XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedricen yapılmıştır⁸¹. Nitekim genel görüşe göre XVI. yüzyılın -özellikle- ikinci yarısında Anadolu'da nüfusun arttığı kabul edilmesine rağmen⁸², nüzul vergisinin belirlendiği hane sayısı düzenli olarak düşmüştür. Bu durum Celali isyanlarının etkisiyle daha keskin bir hal almıştır. Her ne kadar Celali isyanlarının Anadolu'daki nüfusu olumsuz etkilediğini ve bu çerçevede avarız hanesini etkili bir biçimde düşürdüğünü kabul etsek de ilgili tablodan ve incelenen verilerden avarız hane oluşumun daha önceden başladığı görülmektedir. Bunun yanında, özellikle -Celali isyanlarından sonra- XVII. yüzyıldaki avarız hane değişimine bakacak olursak, genelde nüfus artışı ya da düşüşünden bağımsız, çok büyük değişimler göstermediği fark edilmektedir. Nitekim bu durum, devletin vergi toplama kapasitesiyle/kabiliyetiyle ilgilidir ve verginin gelişimini gösteren bir diğer göstergedir. Anlaşılacağı üzere devlet kaza halkının gerçek sayısına göre değil, ihtiyaç durumuna ve nüfusun vergi ödeme potansiyeline göre avarız hane sayılarını belirlemiştir. Bu doğrultuda Kutsal İttifak savaşlarının başında vergiye tabi hane sayısını yükseltmiş, savaş koşullarının devamında da mümkün mertebe bunu sürdürmeye çalışmıştır. Ancak savaşın sonlarına doğru vergi verme gücü azalan halkın avarız hanesini düşürmüş, savaşın sonrasında ise daha keskin biçimde avarız hanesinde indirim gitmiştir.

⁸⁰ Bunu kanıtlar biçimde, XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında avarız gelirlerinde bir miktar düşüş yaşandığını Tabakoğlu çalışmasında ifade etmiştir. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 154.

⁸¹ Nitekim Tahrir defterlerine yansıyan rakamlara göre, Ankara sancağının 1523-30 yıllarında muaf ve mücerredler dışındaki hane sayısı 11.906'ydı. (Bkz. Erdoğan, *a.g.t.*, s. 99.) Kabaca 15 yıl sonra 1542-3 tarihinde Ankara'nın avarız hanesi 11.688 olduğu düşünüldüğünde XVI. yüzyılın ilk yarısının sonlarında dahi hane-avarız hane rakamlarının birbirine yakın olduğu ve bu tabirler arasında ciddi bir ayrımın olmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki 1578 tarihinde Ankara'nın hanesi 26.512'ye çıkmasına karşın, (Bkz. Erdoğan, *a.g.t.*, s. 99.) 1587-8 senesinde avarız hanesi 7.123'e düşmüştü. Anlaşılacağı üzere kesin tarih verilememekle birlikte, XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerçek hanelerin birleştirilmesiyle avarız hanesi oluşturulmaya başlanmıştı.

⁸² İnalçık, *a.g.e.*, s. 64-65.

Sonuç

Olağanüstü vergilerden biri olan nüzul vergisinin, Osmanlı vergi sistemi içerisinde yerleşmesi ve sistematik bir biçimde uygulanması, siyasal tarih içerisinde altın çağ olarak kabul edilen, XVI. yüzyılın başlarına kadar ulaşmaktadır. Nitekim bu çalışma kapsamında ortaya konulan bu durum, nüzul vergisinin bilinen tanımına yeni bilgiler eklemekte, Osmanlı vergi sistemi ve gelişimi hakkında bazı tespitler ve düşünceler sunmamızı sağlamaktadır. Öncelikle Osmanlı yönetim sistemi içerisindeki kurumların, değişen şartlara göre uyum sağlama kabiliyetini ifade eden “esnekliğin” nüzul vergisi örneğinde vergi sisteminin gelişimi sürecinde de görüldüğü belirtilmelidir. Buna göre çalışmada, nüzul vergisinin bilinenden çok önce II. Bayezid, özellikle altın çağ olarak kabul edilen I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde var olduğu ve zaman içerisinde ihtiyaçlara binaen değiştiği gösterilerek, verginin esnekliği ortaya konmuştur. Nüzul örneğinde görebildiğimiz üzere bu esneklik çerçevesinde, XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılda mali bürokrasinin gelişimi doğrultusunda olağanüstü vergiler daha büyük bir oranla toplanabilmiştir. Nitekim bu durum kriz dönemleri olarak ifade edilen XVII. yüzyıl boyunca devletin varlığını kuvvetli bir biçimde korumasını ve krizlerden çıkışını sağlamıştır.

Yapılan bu çalışma ayrıca göstermektedir ki, kaynaklarda ifade edildiği kadarıyla Yavuz ve Kanuni devirleri için söylenen ve kabul edilen “ideal dönem” ifadeleri, en azından ekonomik anlamda, tartışmalıdır. Devletin siyasi ömrü göz önüne alındığında ideal olarak yorumlanan bu dönemin, halkın/tebaanın ekonomik yükümlülüklerinin çokluğu, özellikle de nüzul gibi külfetli vergilerin bu dönemlerde alınmaya başlamasından dolayı, ekonomik anlamda ideal olduğunu iddia etmek pek mümkün değildir. Nitekim önceden bu konuyla ilgili ortaya konulan iddialarda devletin ekonomik ihtiyaçlarına yahut ekonomik yapıdaki bozulmalara binaen XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı ifade edilen bu vergi, aslında -çalışmada örnekleriyle ortaya konulduğu üzere- II. Bayezid döneminin sonlarında alınmaya başlanmış, I. Selim dönemiyle beraber ise sistematik bir biçimde uygulanmıştır. Nüzul vergisinin sefer ihtiyaçlarını karşılamak için aynı vergi olarak XVI. yüzyıl başlarından itibaren toplanmış olması, nakit darlığının bu tarihlerden itibaren var olduğunun bir delili kabul edilebilir ve dönemin ekonomik yapısı çerçevesinde düşünülmesi gereken bir başka meseledir. Bunun yanında düşünülmesi gereken bir diğer durum, Osmanlı mali yapısının diğer kurumların ya da Osmanlı teşkilat yapısının gelişimine bağlı olarak değişimidir. Çalışmada ispatlandığı üzere nüzul vergisi XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değil, yüzyılın başlarından

İtibaren sistematik olarak uygulamaya konulmuştur. Anlaşılacağı üzere, kapıkulu ordusunun Osmanlı askeri teşkilatı ve devlet düzeni içerisindeki gelişimine bağlı olarak bu vergiler ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak verginin ilk uygulamalarında birtakım düzensizlikler ortaya çıkmış, ancak bu durum zaman içerisinde mali teşkilatın da gelişmesine bağlı olarak mümkün mertebe ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki bu çabada tahsilat rakamlarındaki artış biçiminde kendini göstermiştir. Ancak gerek mali bürokrasinin gelişiminde yaşanan değişim, gerek verginin tahsilinde devlet ve mükellef arasında bir denge kurulması, ayrıca nüzul vergisinin ihdasında mükellefler açısından ortaya çıkan durum, ekonomik anlamda halka fazladan yükümlülükler olarak yansımıştır.

Bu doğrultuda düşünülmesi gereken bir diğer durum verginin halka yüklediği maliyettir/külfettir. Avarız türü vergilerden olan bu vergi ilk dönemlerde, avarız hanesinin belirlenmesindeki usulden, tarh miktarının yüksekliğinden ve aynı uygulanmasından kaynaklı olarak, sonraki dönemlere oranla mükelleflere külfeti oldukça yüksek olmuştur. Daha sonraki yıllarda avarız vergilerinin çeşitlenmesine eş zamanlı olarak, bu verginin tarh oranı da reaya lehine gevşemiştir. Bu durum Osmanlı vergi düzeninde ihtiyaç mukabilinde vergilerin çeşitlendiğini gösteren güzel bir örnektir. Bunun yanında yine ihtiyaçlar doğrultusunda vergi oranlarında da değişikliğe gidildiğinin bir başka göstergesidir. Buradan çıkan sonuç, devletin reayadan -ihtiyaç doğrultusunda- alabildiği kadar vergi aldığı, şartlara göre aldığı vergi oranlarını ve tiplerini değiştirebildiği ve vergiler dâhilinde reayanın mali sınırlarını zorlamakla birlikte, reayayı altından kalkamayacağı yahut tahsil edemeyeceği miktarlarda vergilendirmekten kaçındığıdır. Nitekim yapılan bu çalışma kapsamında ortaya çıkartılan bulgular ve düşünceler, Osmanlı vergi yapısının ve gelişiminin kabul edilen belli klişeler çerçevesinde ele alınması yerine, devlet teşkilatının gelişimine paralel ince ayrıntılarıyla yeniden değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Defterleri (D. MKF.d):

D.MKF.d 27445, D.MKF.d 27423.

Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Dosya Tasnifi (D. Mkf):

D.Mkf 1/2.

Maliyeden Müdever Defterleri (MAD):

MAD 457, MAD 499, MAD 1204, MAD 1323, MAD 2413, MAD 2500, MAD 2505,
MAD 2790, MAD 2907, MAD 2989, MAD 2987, MAD 3826, MAD 4347,
MAD 7426.

Mühimme Defterleri (MD):

MD. 32, MD 59.

2. Kitabî Kaynaklar ve Tetkik Eserler

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559)*, C.2, İstanbul 1985.

Barkan, Ömer Lütfi, "Avarız", *İA*, C.II, ss. 13-19.

Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, C.II, İstanbul 1971.

Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

Emecen, Feridun, "Mohaç Muharebesi", *DİA*, C.30, Ankara 2005, s. 232-235.

_____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.

Erdoğan, Emine, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

Erdoğan, M. Akif, "Kanuni Sultan Süleyman'ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIX /1, Temmuz 2014, s. 167-187.

_____, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruzmamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX/1 Temmuz 2004, s. 55-71.

Göyünç, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜFTD*, S. 32, Mart 1979, s.331-348.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul 1964.

Güneş, Ahmet, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.

Hoca Saadetin Efendi, *Tacüt-tevârih*, C. III-IV, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1999.

İbn Kemâl, *Tevârih-i Ât-i Osmân, VIII. Defter*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara 1997.

- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, C. I, Çeviren Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- İpçioğlu, Mehmet, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543", *Osmanlı Araştırmaları*, C.X, İstanbul 1990, 137-159.
- İşbilir, Ömer, "Nüzül", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 311-312.
- Kurt, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 2004.
- Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Kayhan Atik, Ankara 2001.
- Mc Gowan, Bruce, "Osmanlı Avarız-Nüzul Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara 1981, s. 1327-1331.
- Oruç Bey, *Kütâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canık Sancağı*, Ankara 1999.
- Özel, Oktay, "Cizye ve Avarız Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 35-50.
- Polat, Süleyman, "Arşiv Vesikaları Işığında Yavuz Sultan Selim Dönemi Seferlerinin İaşe Organizasyonuna Dair Yeni Tespitler", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, Haziran 2018, s.183-205.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M.1634 Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi" *Bellekten*, LXXVIII/281, Nisan 2014, s.123-148.
- _____, "The economic consequences of the Celali revolts: the destruction and re-establishment of the state's taxation organization", *Turkish Historical Review*, 4/1, 2013, s. 57-82.
- _____, *IV. Murat'ın Revan Seferi Organizasyonu ve Stratejisi*, Ankara 2015.
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *DİA*, C.4, Ankara 1991, s. 108-109.
- Severcan, Şefaattin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın İlk Yıllarında Osmanlı Fetih Politikası ve Mohaç Fetihnamesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.6, 1995, s.115-131.
- Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-nâme*, Haz. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985.
- Uğur, Ahmet, *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selîm-nâme Literature*, Berlin 1985.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455- 1613)*, Ankara 1985.